

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

1 - סיפור העל של התורה לפי הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו)
1 ו (כתובת דוא"ל) הרב אוריאל עיטם – eytam.us@gmail.com

מקורות:

הבריאה והבחירה:

אין בקבלת הקיום על ידי הנברא כדי להגשים באופן מלא את רצון הבורא להיטיב [...]. התוכנית האלוהית איננה מוגשמת ואיננה מושלמת כל עוד לא השקיע הנברא מאמץ ועבודה כדי לזכות במה שהוענק לו במתנה. העבודה של רכישת הזכות הזו נעשית ב'עולם הזה', שהוא רק שלב מכין וארעי ל'עולם הבא', שבו תקבל כל בריאה את המגיע לה <סוד העברי א, 90>.

קריאה לכתחילה וקריאה בדיעבד:

אני רגיל להדגיש שצריך ללמוד כל פסוק במקרא בלי לדעת מה כתוב בפסוק הבא, כל מילה בלי לדעת מהי המילה הבאה ושחובה עלינו לשאול את עצמנו מה הן החלופות העומדות לפני הגיבור המקראי באותו פסוק. מדוע? כי כך אנחנו חושפים את מחשבת הבריאה, את אותו רצון אלוהי הכולל את כל ההפכים שהשלי"ה הקדוש מזכיר בספרו. אחרי שחשפנו את החלופות האלה, עלינו להבין מדוע בחר הגיבור המקראי בחלופה זו ולא בשאר החלופות <מתוך שיעורי הרב על בראשית>. השאלה שאני מבקש לשאול היא אם מלכתחילה זה היה יכול להיות אחרת? ברור שיש לנו קושי מסוים לתאר לעצמנו איך זה היה יכול להיות אחרת, אולם עלינו לעשות את המאמץ האינטלקטואלי הנדרש. העיקרון של התורה היא שבכל שלב, בכל דור, מן האדם הראשון עד אחרית הימים, הכול פתוח. ק"ן היה יכול לבחור שלא להרוג את הַבֵּל. במהלך ההיסטוריה, יש פחות ופחות בחירה משום שהתרחשו כבר אירועים מסוימים ובלתי הפיכים, אולם עדיין, גם ברמת הפרט וגם ברמת הכלל, יש זכות בחירה בין החלופות השונות <סוד מדרש התולדות ב עמ' 158>.

קין והבל:

בשמותיהם של שני ילודי האשה הראשונים בהסתוריה מצויה נקודת בחירה: קין, בעל הקנין והגאווה, יכול לחנך עצמו להיות נקי מחטא. הוא יכול להיות קין הלומד את מהות המוסריות ומיישם אותה במציאות, ובכך להפוך את העולם למקום בטוח ושלו לכל יושביו, קן מבטחים... אם יצליח קין להיות גיבור אמיתי המושל בתאוותו הכובש לא את העולם כי אם את יצרו, או אז יכול ה'עולם הזה' להפוך ל'עולם הבא' מיד. הבל מסוגל לאחווה ולמוסריות חברתית, ואילו אחיו בכורו אינו יודע מהן. אם לא יצליח הבל לחנך את קין לאחווה, הוא ייכשל בייעודו וימצא בסכנה גדולה. במקרה כזה תהיינה פתוחות בפניו שתי דרכים: בריחה מקין (בדומה לבריחת יעקב מעשיו), או היותו נרצח על ידו. מאידך, אם לא יצליח קין לרכוש לעצמו את המוסריות ואת האחווה מהבל, תידרדר כל השושלת היוצאת מקין ותגיע אל סף תהום ההרס העצמי. האחריות על חינוכו של קין מוטלת על הבל. אם יצליח במשימה יתוקן העולם. אם ייכשל – ייכשלו שניהם. <סוד העברי א, 8-127>.

המבחן של קין על זכותו לחייו הוא בעת עימותו עם אחיו, וקין נכשל דווקא ברמה המוסרית. אילו היה קין מפנה לאחיו הבל בעת העימות ביניהם מקום בעולם, הוא היה הופך ה"בן אדם", שכל האנושות מצפה לו, "ימות משיח" היו מגיעים מיד, וכל ההסתוריה האנושית הייתה זורמת בכיוון שונה. אולם מאותו הרגע שקין נכשל משובצת ההסתוריה ניסיונות רבים עד שבסופו של תהליך ארוך וממושך האנושות תזכה תוליד ותוציא מתוכה את בן האדם המושלם <סוד העברי א, 112>. בפנייתו של הקב"ה לקין מצורפת לבקשה גם אזהרה. אם תוסיף להחזיק בגישה המבטלת את זולתך, ילך המצב ויחמיר

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

עוד ועוד. עם זאת במסר האלוקי מצוינות בבירור נקודת הבחירה והאפשרות לשינוי. אם רק יכיר קין ברצון העליון המוסרי שבראו ובהנהגה המוסרית הנתבעת ממנו כתוצאה מכך, הוא יתעלה לדרגה גבוהה יותר מזו שבה היה קודם הניסיון "אם תיטיב שאת ואם לא..." <סוד העברי א, עמ' 134>.

נח:

הסיפור המקראי הוא סיפור רציני. הבריאה יכולה להיכשל, כמו במקרה של המבול: 'ויאמר יהוה אֶמְחָה אֶת הָאָדָם אֲשֶׁר בָּרָאתִי מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה מֵאָדָם עַד בְּהֵמָה עַד רֶמֶשׂ עַד עוֹף הַשָּׁמַיִם כִּי נַחְמַתִּי כִּי עָשִׂיתֶם' <סוד מדרש התולדות ה, עמ' 51>

כשנח נולד כתוב: "ויחי למך שתיים ושמונים שנה ומאת שנה ויולד בן. ויקרא את שמו נח לאמר: זה ינחמנו ממעשנו ומעצבון ידינו מן האדמה אשר אררה ה'". עם הולדת נח, האנושות כולה מתייחסת אליו כאל המושיע והמנחם שעומד להצילה מ"מעשנו ומעצבון ידינו", כלומר, מהמצב הטבעי הקשה וחוסר המוסריות הכללי השורר בה. מאחר שהקורא יודע שאנושות זו מושמדת כולה במבול, נראה כאילו אין לאנושות זו ברירה או בחירה והסוף מחוייב. בהדגישו את העובדה שהמהפך מתרחש למעשה רק בפסוקים א' עד ד' של פרק ו', ושהם תוצאה ישירה של מעשי בני האדם, מורה הרב אשכנזי שגם תוצאה זו איננה מחוייבת מלכתחילה אלא מתרחשת במהלך אותם שלבים המתוארים בפסוקים אלו. לאנושות בדור זה, כמו לקין בתחילת ההיסטוריה, יש בחירה חופשית מלאה, ועד הרגע האחרון מחכה ה' שבני האדם יעשו תשובה על מנת שיוכל לבטל את גזר הדין הנורא שהטיל עליהם. למעשה, מדגיש הרב אשכנזי באמצעות מדרש שהוא מביא בהקשר זה, דורו של נח היה אמור לקבל את התורה ונח היה אמור להיות משה של הדור אם הם היו זכאים. מאחר שברמת מעשיהם הם נכשלו, האור והשפע העצומים הגלומים בתורה תורגמו למבול והשמידו את האנושות שלא היתה מוכנה לקבלם >ההגות ההסטוריוסופית של הרב אשכנזי עמ' 63<.

אברהם:

בחירה מלמטה ואח"כ מלמעלה: מהלך זה של בחירה "מלמטה" לפני האישור "מלמעלה" הוא, על פי התורה, מהלך הדברים הנכון: הבורא אמנם אומר לאברהם שהוא הוציא מאור כשדים, בבחינת: "אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה", אולם התורה מדגישה את עובדת בחירתו המוקדמת של אברהם את הבורא. במילים אחרות, הבורא מדבר רק אל מי שמסוגל לשמוע אותו, למי שכבר בחר בו. כך קרה אצל אברהם שיצא מאור כשדים מעצמו, ורק אחר כך התגלה אליו הבורא ואימת את בחירתו באמרו לו: "לך לך"; וכך קורה גם עם משה ועם ישראל, שעושים את הבחירות שלהם מ"למטה", ואחר מקבלים את ההתגלות האלוהית מ"למעלה" >ההגות ההסטוריוסופית של הרב אשכנזי עמ' 270<.

לידת ישמעאל: יש בזוהר ביטוי שיכול לעזור לנו להבין את דברי המדרש: "ווי על ההוא זמנא דאולידת הגר לישמעאל" - אוי על הזמן ההוא שהולידה הגר את ישמעאל. זה לא היה מחוייב המציאות. לידתו היא התוצאה של המעשה של שרה ואברהם והיא מסבכת את ההיסטוריה של העולם, משום שברגע שהוא נולד, יש לשר שלו טענות והקב"ה צריך להתייחס לטענותיו. יש גם לאברהם בקשות עברו לו: 'ישמעאל יחיה לפניך', והקב"ה מתייחס לבקשתו: 'ולישמעאל שמעתיך הנה ברכתי אתו והפריתי אתו והרביתי אתו במאד מאד שנים עשר נשיאים יוליד ונתתיו לגוי גדולי'. ברגע שישמעאל נולד, הוא מקבל תפקיד בכלכלה האלוקית, גם אם עצם נוכחותו מסבכת את הדברים, לעתים בצורה קשה <סוד מדרש התולדות ה עמ' 51-52>

ברית בין הבתרים: ההסבר שמציע המהר"ל להימצאות חוזרת ונשנית של עם ישראל בגלות, הוא גם הסבר בדיעבד, אף שהוא יורד לשורש הדברים על-ידי חשיפת הנטיות הקיימות באומה עצמה. אולם המהר"ל הוסיף פרט חשוב ביותר בהסברו

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

כאשר הוא קבע שאין בגלות ישראל, מבחינת שעבוד ועינוי, שום ממד של פטאליות. משמעות דבריו היא אחת ויחידה: אם עם ישראל היה מתגבר על הנטיות שהגמרא חשפה, הכול היה נראה אחרת, כלומר הגלות - ליתר דיוק הקשר עם הגויים - הייתה מתרחשת בכבוד ובתפארת. לשון אחר: אף שמציאות הגלות הייתה "ועבדום וענו אותם" אין זה אומר שכך זה היה צריך להיות באמת. השעבוד, העינוי אינם מחויבי המציאות <סוד מדרש התולדות ב עמ' 158>.

העקידה: צריך להבין היטב שרק בסוף הניסיון האחרון, ניסיון העקדה, אברהם מאומת כצדיק של איחוד המידות, כאשר הקב"ה אומר לו 'עתה ידעתי כי ירא אלוקים אתה'. לא לפני כן. לפני כן הוא הצדיק האמתי של מידת החסד. זה כבר משהו אדיר ומי, חוץ ממנו, זכה לכך? אבל אין זה מספיק עדיין כדי להיות האב הראשון של עם ישראל. עליו להוכיח שהוא הצדיק של איחוד המידות מטה כלפי חסד. הטעות הנפוצה היא לחשוב שהוא המועמד היחיד. ומה למשל עם לוט? האם התורה סתם מספרת את מה שהיא מספרת עליו? התשובה היא שבהתחלה הוא היה מועמד ראוי - כשר אומר רש"י, עד שהתברר מה שהתברר. וגם כאשר נראה שנשאר רק אברהם, גם זה אינו מבטיח שהוא מסוגל ללכת עד הר המוריה, שהוא היעד של ה"לך לך" הראשון שהוא שמע, עשרות שנים לפני כן. כאשר הוא מגיע ל"לך לך" השני, עם יצחק בנו, והוא עוקד אותו - עוקד ותו לא, ומציית למלאך האומר לו "אל תשלח ידך", אז ורק אז, מתברר סופית, ובאופן בלתי הפיך, שהוא הוא הצדיק של איחוד המידות <מתוך שיעורי הרב על פרשת וארא>.

יעקב ועשו:

מאחר ששני הוריו מורים לו לצאת מארץ ישראל, הבחירה האמיתית ליציאתו אינה נחשפת אלא בפסוק המתאר את עזיבתו בפועל, וגם שם היא מתגלה בשלבים: בשלב הראשון כשכתוב: "ויצא יעקב מבאר שבע", לא ברור עדין באיזו סיבה באמת יבחר יעקב לצאת את ארץ ישראל. אולם רק בסוף הפסוק מתגלה הסיבה הפנימית הדוחפת אותו לדרכו: "וילך יעקב חרנה". יעקב בוחר ללכת ל"חרן" ולא ל"פדן ארם", וכך מתגלה שהסיבה ליציאתו היא דווקא הבריחה מאחיו, ולא ההליכה לקראת בניית הבית העברי השלם. כאן מופיעות שתי תפיסות של הגלות: הגלות כ"בריחה" והגלות כ"תיקון". בחירתו של יעקב לשמוע בקול רבקה מחזקת את צד הגלות השלילי, שהמחיר עליו הוא כבוד ביותר. נטיה זו לראות את הגלות כבריחה מארץ ישראל מעוררת, על פי הרב אשכנזי, את התגובות השליליות של הגויים שבמקרה זה מאופיינים על ידי לבן הארמי, תגובות שעיקרן אנטישמיות, רדיפה ורצון להשמדה של הזהות העברית המקומית. <ההגות ההסטוריוסופית של הרב אשכנזי עמ' 110>.

משה:

משה היה הראשון שהבחין שהגיע הקץ, ובדומה לתרח ואברהם אבינו, הוא הבחין בכך בטרם נגלה אליו ה'. התורה מעידה שתרח ואברהם החליטו לצאת מן הגלות ביזמה אנושית, מבלי להמתין לרמז מלמעלה. עוד לפני התגלות הקדוש ברוך הוא לאברהם בציווי "לך לך", נאמר: "ויקח תרח את אברהם בנו... ויצאו אתם מאור כשדים ללכת ארצה כנען...". כך גם ביציאת מצרים: משה, מעצמו, לפני כל נבואה, הבין זאת והחליט מדעתו. כולם התנגדו ליוזמתו: המצרים, פרעה וגם העברים, ולכן ברח למדין. שם, במדין, הקדוש ברוך הוא נגלה אליו ואמר לו: אתה צודק, חזור למצרים והתחל בגאולה... הדברים צריכים להתרחש כפי שהתורה מספרת ומלמדת: יציאת אברהם מאור כשדים ויציאת ישראל ממצרים על ידי משה, הם דגם ברור מאד לדרך בה הקדוש ברוך הוא מתגלה לישראל. השלב הראשון הוא יוזמה הבאה מעם ישראל, ורק אחר כך יש גילוי מלמעלה, למי שיש לו עיניים לראות. לכן אנחנו מתפללים "ותחזינה עינינו". <מספד למשיח עמ' 66-64>.